

Прагматична информация в тълковния речник

Емилия Пернишка

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

Прагматическая информация в толковом словаре

Прагматическая лингвистика занимается в принципе проблемами выбора в речи самых целесообразных для определенной коммуникации языковых средств. Но она не подменяет традиционной стилистики, так как ее современная проблематика гораздо шире. Она изучает языковые средства, которые показывают цели, мотивы, намерения и чувства говорящих, всю интенцию данного высказывания. Это относится в полной мере и к высказыванию лексикографа в так называемом *метаязыке* толкового словаря. В первой части лексикографического толкования – *диктум* (по Ш. Балли) определяются существенные признаки лексического значения. Но нередко в определении есть и вторая часть – *модус*, где приводится прагматическая информация – сведения о ситуации использования данного значения, о цели и причине или о субъекте или объекте действия и др. Кроме того в большом академическом Словаре болгарского языка уточняются специальными пометами и формами особые употребления слова – осуществляющие образные функции, оценки данного понятия, уточнения разнообразных лексико-грамматических или ситуационных условий проявления значения, состояние и чувства говорящего при употреблении данного значения или способа восприятия действия, предмета и т. д. Все это является *прагматической информацией* в толковом словаре, которую нужно увеличивать, а не отбрасывать как несемантической. Таким образом современный толковый словарь будет отвечать постижениям современной лингвистики, характеризующейся антропоцентризмом и стремлением глубже представить национальный концепт, отраженный в каждом слове.

Съвременната лингвистика се отличава с пренасочване на научните наблюдения – от системните прояви и фактори в езика към неговите функционални особености – чрез изучаване, от една страна, на *начина, по който става отражението* на обективния свят и на отношението към света *в човешкото мислене посредством езиковите единици*, а от друга – *в езиковата комуникация, при използването на езика* за едни или други цели като *средство за общуване и изразяване* на мислите и чувствата. Такова интерпретиране на езиковите единици не само като „ергон“, продукт, но и като „енергия“ (срв. още Хумболтовото му определение), т. е. с оглед на мястото и използването им в речевата дейност, ги представя по-адекватно и пълноценно. Предимствата на когнитивния подход при лингвистичното изследване и описание са в тясната връзка на езиковата единица, като обект на наблюдение, със субекта, който я използва, с неговия интелект, чувства, оценки, физическо състояние, национални специфики в някои случаи, и под. Още

в 1965 г. Ш. Бали отбелязва задачите на лингвистиката като задачи на речевата дейност. Като такива, разбира се, може да се разбират твърде много теоретически, но особено – чисто практически задачи, свързани с езика. В по-ново време се определя по-конкретна и важна изследователска цел на лингвистиката – формирането, извличането на „граматиката на говорещия“.

Тук нас ни занимават „лексикологията“ и „стилистиката“ на говорещия, но експлицирани в обобщен вид като *лексикографска информация*. Общото развитие на лингвистиката предопределя известна преориентация на лексиколожките и лексикографските изследвания и на описанието на езиковите единици в речниците – предимно в тълковните – с оглед на когнитивните параметри на тълкуваните единици. Информацията, свързана с използване на езиковите единици, може да се означава като техен *прагматичен компонент* (някои говорят за „прагматично значение“, но такъв термин води до двусмислие), *прагматика*. В много лексеми прагматичният елемент е не по-маловажен от понятийния (срв. Чермак, Блатна 1995: 84–86).

Въпросите на комуникацията изобщо и на прагматиката, като част от нея, са особено актуални в последните десетилетия. Формира се отделен клон на когнитивната лингвистика – *прагмалингвистика*. Известно е, че пръв Ч. Морис през 1938 г. отделя прагматиката в рамките на семиотиката, разбирана като обща теория на знака. Той определя съставките на семиотиката като *с е м а н т и к а* – наука за връзката на езиковите знакове с означаваното от тях, *с и н т а к т и к а* – наука за връзката между знаковите и – *п р а г м а т и к а* – за връзката на знака с тези, които се ползват от знаковите системи (Морис 1983: 63; срв. още Апресян 2001: 4). Така че още тогава се отбелязва *антропоцентричният характер на прагматиката*. От 80-те г. на XX в. интересът към тази страна на езика се засилва. Проблемите на прагматичната информация и на комуникацията се разглеждат активно от редица лингвисти (напр. Бар-Хилел, А. Вежбицка, Н. Д. Арутюнова и Е. В. Падучева, С. Стивенсон, П. Сгал, Дж. Лейкоф, Дж. Мей, студиите в Новое в зарубежной лингвистике 1985, в сп. Прагмалингвистика, у нас в съавторски книги като Език и манталитет 2004, Език и идиолект 2006, монографиите на Е. Вучева 2006, В. Райнов 1995 и ред други.

Нашата цел е да се обоснове наличието на прагматична информация не само в речта – въпрос, който е коментиран богато и чрез разнообразен материал, но и в лексикографския метаезик. Известно е убеждението на Ю. Д. Апресян, че един речник предоставя много повече данни за когнитивистиката, отколкото изглежда от традиционна гледна точка. Съвременният тълковен речник все повече се утвърждава в научното мислене като труд,

който не само дава информация за семантиката (заедно с формите на думите и лексикализираните словосъчетания), но и като много по-богато познание върху езика. Така вижда лексикографското описание и Ч. Стивенсон – „Езикът, използван за описване на езика, трябва да отразява сложността на всеки език“ (Стивенсон 1985: 153). С оглед на всичко това намираме, че в метаезика на речника трябва да се съдържат и обобщени знания върху прагматиката на думата (*метапрагматика* по Вершуерен 2001). Колкото повече обобщаваща прагматична информация бъде отразена в речника, толкова по-информативен и стойностен е той.

Ив. Касабов у нас определя лексикографската дефиниция като вид комуникация – лексикографът-адресант предлага знания за езика на адресата – читател (Касабов 2006: 24). Понятието *адресат* има основна роля в прагматиката. Редица изразни средства, които имат за цел въздействие върху адресата, носят прагматична информация и тя следва да се отрази. Лексикографът, който „тълкува“ речевите, контекстуални употреби на думата и се стреми да ги обобщи стегнато като метаезикова „формулировка“, е един вид адресат. Той неизбежно интерпретира първо за себе си тези употреби, смисли и тяхната прагматична цел, свързана с адресанта на текста или с неговия субект, замисъла, състоянието, културата и под. на този субект, от който се определя и подборът на конкретна дума. След това той ги преценява като значими и лексикализирани и търси мястото и формата им в речниковата статия. От друга страна, прагматичните сведения се допълват и от концептуалните познания на лексикографа за тълкуваното означаемо.

В резултат от изследване мястото на прагматиката в речника се постига, от една страна, задълбочаване и осъвременяване на теорията на лексикографското описание, съответстващо на сегашното състояние на лингвистиката. Обогащането на речниковата статия с комуникативна, прагматична информация по-добре изяснява функционирането, мястото и ролята в езика и речта на речниковата единица (дума или някакъв тип устойчиво словосъчетание – термин, фразеологизъм и др.) и, от друга страна, е необходимо за нуждите на учебната работа за усвояване или правилно използване на тези езикови средства. Въвеждането в речника на подобни данни го прави много по-ориентиран национално. Не само при фразеологизмите, но и при много от конотациите в употребата на отделни думи, които могат да намерят място в речника, има специфики във всеки език. Създава се възможност при използване на такива речникови данни и при изработване на двуезичен речник напр. да се наблегне на особености, които не са присъщи за използване на думата във втория език, на различието в културните кодове, отразени в двата езика. Не е нужно да се пояснява значимостта и целесъобразността на такава възможност.

Нашите наблюдения са върху проявите на прагматична информация, отразени (или липсващи) в академичния Речник на българския език (РБЕ) и върху начина на оформянето на такива особености на думата в него. В задачите на изследването влиза и преодоляване на непоследователности или пропуски в бъдещата работа по него, като най-представителен труд върху българския език.

* * *

Преди всичко прагматичният компонент трябва да се осмисли, да се *отдели* и подчертае в лексикалната единица, като се набележат и начини, по които да бъде представен в тълковния речник, особено от академичен тип, с максимално изчерпателни данни. Въпросът само отчасти е подлаган на специален лексикографски коментар и поражда ред проблеми – теоретични и чисто практически, лексикографски. Засягани са в различна степен отделни негови страни. За същността на прагматичната информация на думата говори в няколко статии Ю. Д. Апресян (1988, 2001, 2003, 2005); на лексикографското описание на конотацията (като част от прагматичното „значение“) се спира С. Булон (1990: 27–33 – цит. по Чермак, Блатна 1995: 87), А. Вежбицка вижда като нужно мястото ѝ в тълкуването на думата и т. н.

Проявите на прагматика в метаезика на тълковния речник трябва да се търсят във всички форми на лексикографска информация.

На първо място следва да се изясни наличието и мястото на прагматичната съставка в тълкуването на лексикалното значение, в *смисъла и различните употреби* на думата, които често се поясняват в речниковата статия по различен начин. Особено внимание заслужава разграничаването на случаите, където прагматичният компонент е основание за отделяне а) на лексикални значения, б) на лексикални нюанси (*отсенки*) на значенията, в) на *употреби* на думата с по-особен смисъл или функция, които по принцип нямат семантично, а само функционално тълкуване (такава е терминологията за семантичните данни в речниковата статия, използвана в РБЕ, установена традиционно не само в този речник, въпреки че има и възражения срещу нея – напр. Апресян 2001, който отрича термина *отсянка* на значението и предпочита само *употреба*).

След това трябва да се обърне внимание на поясненията и квалификаторите за използване на функционално (лексикално, граматично или синтактично) ограничените *семем* или за стилистично натоварените единици било с оценъчност, било функционално-стилистично.

Емотивно-оценъчната информация невинаги се различава от семантичната и понякога я срещаме като обособено значение на думата. Факт е, че особено в преносните значения, но и в други случаи емотивното или оценъчното съдържание е тясно свързано с дескриптивното. Те са „аспекти

от една цялостна ситуация, а не нейни части, които могат да се изучават поотделно“ (Стивенсон 1985: 150). Въпреки това не е приемливо отделянето на значения да се базира само на подобни прагматични фактори, нито пък – аналогични случаи да се представят различно в речника. Ето защо отделно ще се спрем на аксиологично-емоционалния компонент.

Прагматична информация откриваме и в други страни на тълковния речник – напр. отразяването в словника на някои тълковни речници (като напр. РБЕ) на *индивидуална* лексика, т. е. думи от идиолекта на отделни видни автори – в български като Иван Вазов, Пенчо Славейков и др., както и на някои индивидуални семемеи и употреби. Ст. Димитрова, една от теоретиките – изследователи на идиолекта, го определя като чисто прагматичен език – „език, присвоен от конкретен говорещ човек“ (Димитрова 2006: 7).

Прагматичен характер имат по принцип функциите на *частиците*, *междуметията* и на повечето *служебни думи*, така че техните определения са част от прагматичната информация на речника.

Познания за комуникативната проява на думата дава и иллюстративният материал, посоченият контекст, в който се среща (и от който фактически се долавя и „извлича“) съответното значение или употреба. Контекстът е реалният живот на езиковите средства. В него се реализират както лексикалното и граматичното значение, така и прагматичното. Контекстът е прагматика на равнището на естествения език, а не на метаезика.

Повече проблеми са свързани с отразяване на речниковата прагматика при тълкуването, в основната част на лексикографската статия, затова ще се спрем предимно на тях.

1. На първо място, прагматичната информация би трябвало *да се отдели от семантичната* в лексикографското тълкуване (метаезика) и да се прецени нейната значимост за него. Известно е, че такова разграничение е една от основните трудности в лексиката (срв. Нагурко 2003: 189). Прагматичната информация е част от концептуализацията на действителността в обикновеното мислене, част от по-общото, концептуално равнище на значението, а не от лексикалното (Хёнигсвальд 1996: 164. Особено задълбочено този въпрос е разгледан от Бацевич и Космеда 1997, Вучева 2006 и др.). Речниковото значение е на границата между лингвистиката и семиотиката, ето защо при определянето му се изхожда от т. нар. „знакова ситуация“ (срв. Солдатов 2001: 64), която *се разкрива в контекста* на използване на речниковата единица, от където се долавят и определят и езиковите семантични признаци, но се долавят и нюансите, варирането им с оглед на различни ситуации и цели на употребата.

Речниковото тълкуване (определение, „дефиниция“) е представяне на концепта обикн. в най-съществената му част. Още в „Обща лингвистика“ (1965) на Ш. Бали се отбелязва, че едно описание (дескрипция), каквото

е и лексикографското тълкуване, е структура от две части: първо, диктум – където се описва обективната ситуация, в нашия случай понятието, логико-предметният компонент на лексикалното значение, свързан с денотата, и второ, модус („знакова ситуация“), където се доразяснява, че дефинираното понятие „има място“ някъде, в някакви условия, в някакъв контекст или ситуация, по някакви съображения и под. Модусът е свързан не само с признаци на означаването понятие, но съотнася думата с действителността, с особености на обществения живот – условия на съществуване, цели и място на употреба, както и със субекта на изказването – неговите състояние и особености, отношение към действителността, виждане за означаването и под. Ч. Филмор нарича тези две части пропозиция и модалност (Филмор 1981: 403).

В по-ново време Б. Потие (1993) отделя четири вида „семантики“: референциална, структурна, дискурсивна и прагматическа. Последният вид „семантика“ обикн. се свързва със *смисъла*, но вглеждането в съществуващите вече речникови определения (тълкувания), виждаме повече и различни нейни реализации. Ето защо понятието *смисъл* заслужава да се разгледа по-обстойно с оглед на „семантичното“ или „прагматичното“ му съдържание и отнасяне.

Смисълът на думата най-често се приема за извънезиково съдържание на думата (В. А. Звегинцев, А. Л. Новиков и др.). *Значението* е начин за специфична категоризация на света, израз на понятийното мислене (Лайънс 1990). То е „обобщено съдържание на общественно-исторически познавателен процес“ и като такава – обективно, системноезиково явление, *инвариантен знак*. Смисълът, напротив, е *конкретно използване* на значението на индивидуалното равнище на речта, той е „индивидуалната и конкретна аксиологична интерпретация на ситуацията като част от заобикалящата ни действителност“ (срв. напр. у Вучева 2006: 51–52), проявата на знака, на значението някъде, в конкретни условия. Ж. Бояджиев също отбелязва смисъла като елемент на комуникацията, която има първостепенно значение за езиковите особености (Бояджиев 1981: 88–90 и другаде). Някои определят смисъла като прекалено обща и факултативна категория, която не подлежи на определение. В дефинирането на номинативното или на преносните значения по-принцип най-напред се посочват семантичните признаци на (първичното или вторичното) *лексикално значение* (денотат, сигнификат). Поради това *в структурен план* смисълът остава встрани от интереса, отнася се към „гносеологическата семантика, която излиза извън границите на чисто лингвистичната, с общата теория на референцията“ (Новиков 2002: 84).

Но *в контекста* т. нар. смисъл има съществено значение и при извличане на семантиката на думата чрез наблюдения на масив от конкретни

текстове се наслаждава върху нея, в много случаи я допълва, поради което заслужава внимание.

В определянето на номинативното или на преносните значения по-принцип най-напред се посочват семантичните признаци на (първично или вторично) означаваното понятие. Но тъй като опозицията значение/смисъл не е съвсем категорична и „предполага преходни случаи“, свързана е „със значението на цяла система от мотивации и импликации, подкрепяни от извънезикови данни“ (Новиков 2002: 84), нерядко тясната комбинация на прагматичната информация с денотативни (т. е. семантични) признаци става основание за отделяне на лексикални значения, както и на т. нар. *семантични нюанси* (напр. в РБЕ).

И. М. Кобозева, съобразявайки се с предходните постановки, прави задълбочен и многостранен анализ на контекстуалната употреба на думите *значение* и *смисъл*, за да докаже, че в наивната семиотика те са знакове за различни концепти (Кобозева 2000). Самият факт, че повечето езици имат две различни лексеми за тези понятия, говори за противопоставяне, макар че в редица случаи те се употребяват и за един и същ сигнификат – този, който е присъщ, по принцип, на думата *значение*. (Речниците също отбелязват такова съвпадане).

И според Кобозева смисълът е „конкретно-ситуативното (речевото, актуалното, прагматичното) съдържание на съобщението“ за разлика от значението като абстрактно и конвенционално, т. е. социално установено езиково съдържание (цит. съч., с. 80). Смисъл (но не и значение) имат „всякакви обекти и явления, достъпни за възприемане“ – отбелязва тя – и знакове на естествения език, и изрази, изградени с тях (т. е. текстове), и ритуали, и предмети, природни обекти и под. (цит. съч., с. 12). Напротив, значение е присъщо само на знаковете, като носители на информация, на онези средства, за които „знаковата функция играе било главна, било второстепенна роля“ (напр. жестове, светлини и др.), т. е. при които информацията може да се интерпретира според определени правила в някакво общество. Така, ако става въпрос за *значение* напр. на някакъв сън или на природно явление, това значи, че те веднага се включват, вписват в някаква *знакова* система“ (с. 12, 13). Обратно, „Концептът *смисъл* няма презумпция, че е част от знакова система“ (с. 14).

Разликите в смисъла на дума или текст Кобозева търси на първо място в *различията в денотата* на думата. Те зависят напр. от различия в неговия *екстенционал* при наличие на едно и също значение. Посочена е като пример думата *народ*, разбираана било като ‘населението на една страна’, а „в по-тесен смисъл, като ‘трудовото население’“, за разлика от една по-богата класа или съсловие“ (Кобозева 2000). Тук, според мен, има съществено *сигнификативно* (и *семантично*) различие – метонимичен

пренос (цяло – негова част), което обуславя два различни (а не един разширен) сигнификат, две различни значения, ето защо думата смисъл е неуместна, освен като синоним на значение. (В т. 12 на РБЕ аналогичните две означаеми са обособени като 2. и 3. *значение* на думата, частни спрямо едно по-философско нейно съдържание, предадено в 1. знач.). Използването на понятие *екстенционал* като причина за различен смисъл (поне в посочения пример) не е точно, тъй като разликата е в *интенционала* на думата. Признаци като ‘трудов’ (*народ*) са семантични признаци, ето защо чрез тях се реализират нови значения, а не друг смисъл. Така че подобни примери не могат да илюстрират прагматична същност на понятието *смисъл*.

По-друг е случаят с друга примерна дума в изследването на същата авторка – *самостоятелност*, при дискутиране на чието означаемо различни участници в (някаква) дискусия влагат *различен смисъл*. Тук наистина става дума за *екстенционал*, за различни прояви, форми на самостоятелност при наличие на *едно значение* (един интенционал) на думата. Означаваният денотат, доколкото е свързан практически с различни възможности и степени на проява – различни *права* на някого, за да се чувства самостоятелен, дава възможност за различно „разбиране“, различен „смисъл“. При това значението на думата не се изменя. Това е добър пример за разширяване на екстенционал, който се свързва с *различни възможности и прояви в практиката* и затова може да се разбира различно.

Не можем да се съгласим и с посочения от Кобозева втори тип прояви и разбиране на смисъла – *уточнение на интенционала, сигнификата* на думата. Изложените дотук разсъждения за наслагване или премахване на семантични признаци в сигнификата показват, че става дума за поява на нови значения или нюанси (които могат да се нарекат синонимно и *смисли*, но във вторично значение на думата).

Подобен е случаят при употреба на особено актуалната днес дума (и понятие) *демокрация*, която се разбира различно от различни среди – в едни случаи като ‘свобода на мнения и изказвания’, ‘свободен пазар, неограничени възможности за най-различни обществени или лични изяви’ и под., а в други – като ‘пълна свобода за всякакви прояви, при която се стига до анархия и беззаконие’. При този случай очевидно има разширяване на интенционала и изместване на значението, т. е. ново значение.

Самата Кобозева отбелязва, че „става дума за вариативност на онзи набор признаци, които са определящи за отнасянето на даден обект или явление към някакъв клас, означаван с думата“ (Кобозева 2000: 20). Но заедно с това, според нея, това са случаи за е д н о и с ъ щ о значение, което се интерпретира различно, в различен смисъл, но се съотнася с един прототип – същинския, точния смисъл (!) на думата.

Не можем да се съгласим с такова становище, тъй като в лексикологията, общо взето, е преодолян спорът за едно *общо значение* на думата и е прието да се говори за *лексикосемантични варианти (значения)*. И тогава, когато се съотнасят с едно по-общо значение, те се основават на отделни негови *семантични признаци*, по които семемите се включват, изключват или са в отношение на пресичане. Разбира се, тези „значения“ могат да се означат и като „смисъл“, но те не са прагматични (а семантични) същности, поне в по-голямата си част. Ето защо много по-точно Падучева преценява подобни случаи като *вторична номинатива* (Падучева 1985).

Тривиален семиотичен пример за влаганата разлика в понятията *значение* и *смисъл* и за същността на тази разлика са значенията и смисълът на светлините на светофара. Те могат да се формулират като: значения – на *зелено* – минаване, свободна посока за движение; на *жълто* – изчакване, преминаването нежелано, защото предстои незабавна промяна на указанието; на *червено* – спиране, посока, забранена за движение. Освен тези *значения* всеки от тези предметни знакове има и свой явно прагматичен *смисъл*: *зелено* – безопасно; *жълто* – възможна опасност, повишено внимание! *червено* – опасно! Без друго и целият светофар е изобретен като уред с практическо (прагматично) предназначение – *защита* на участниците в движението на определени места по пътя, затова и *смысле* са в плана на тази защита.

Проблемът за смисъла, като част от лингвистиката на речта, противопоставена на лингвистиката на езика и на текста, занимава и един от най-задълбочените изследователи на лингвистиката на речта у нас – Е. Вучева (2006).

Някои автори виждат смисъла като различни *конотации* – обективни или субективни, които *съпровождат* използването на думата в речта в *различни прагматични ситуации* или от *различни носители* на езика. Именно те дават възможност тя да се „осмисли“ по различен начин (самата славянска дума *смысл* етимологически също означава „*допълнителна мисъл, съпровождаща основната*“). Ю. Д. Апресян нарича конотациите „*семантични асоциации*“, „*елементи на прагматиката, които отразяват свързаните с думата културни представи и традиции, господстващата в дадено общество практика за използване на дадена вещ (на нещо изобщо – б. м.) и много други езикови фактори*“ (Апресян 1974: 67). В обширна студия Ст. Димитрова говори за прагматични *пресупозиции* (2004: 16), при което очевидно става въпрос за терминологични разлики при означение на едно и също явление.

От примера за светлините на светофара може да се заключи, че една проява на понятието смисъл на знака е *целта, ролята* на нещо – направено

или – в интересуващия ни случай – назовано. Мисълта, културната представа за мотивацията на нещо от действителността е именно една негова конотация. Такава прагматична знакова съставка на думата *смисъл* личи и в нейни вторични значения, като ‘цел, основание за нещо’ („*Какъв смисъл има начинанието X?*“) или ‘полза, следствие, резултат’ от речево действие („*Какъв смисъл имат съветите ти, след като X не ги слуша?*“, „*Какъв беше смисълът от забележката?*“ – X не се поучи. Тук прозвучава и илюкутивна оценка – упрек, критика, неудовлетворение от действието).

Но с термина *смисъл*, уточняване на смисъла всъщност се свързват и други случаи при използване на думата, за които ще стане дума и по-надолу.

2. Прагматични данни са сведенията за някои *ситуации* където се проявява значението, т. е. при които съществува или се осъществява денотатът, за *условията*, в които се използва, за *целите* или *обекта* на действие и под. Те се явяват обикн. в края (понякога в началото) на речниковото определение, като *част от него* или като основание за отделяне на *нюанси* на значението. Понякога те стават причина и за отделяне на *нови значения*.

Ситуацията на осъществяване на действието обикновено се изяснява от метапрагматичните познания на тълкуващия и трудно би могла да се отнесе към понятийната страна.

Така напр. при гл. *дишам* с основно знач. за неволно, непроизволно физиологично действие, дори – дейност (‘Поемам през носа и устата си въздух в белите дробове и го изпускам след усвяване на необходимия за живота кислород’), може да се отдели ситуация, когато същото действие се извършва **п о в о л я т а** на субекта обикн. – на пациент при лекарски преглед или по друг повод.

Тази особена ситуация е чисто прагматична, тя не променя семантиката и означаемото, а само условията и целта на действието, ето защо може да се отрази речниково само като *употреба* (чрез условно уговорен знак и място в речниковата статия). Прагматични признаци допълват същинската семантика и когато се уточняват причини за проява на някакъв признак или факт:

Напр. значението на *пребледнявам* или *побледнявам* ‘Ставам блед, изгубвам нормалния си цвят’ би следвало да се уточни с възможни причини – при лица – психологически, физически, здравословни (стрес, смущение, студ, анемия, прилошаване и др.; при някои предмети – напр. небе, звезди – при зазоряване и под.); *потъмнявам* – за очи ‘изгубвам нормалния си блясък и цвят (обикн. поради тъга, омраза, при физическо неразположение и под.)’.

Уточнения за случаите, при които се употребяват, следва да има и при фразеологизми за перцептивни признаци и прояви, като *прехапвам език*, *гълтвам си езика*, *настръхва ми косата* и т. н., които реално са почти винаги израз на субективното виждане на този, който ги употребява (или комен-

тира, разказва, описва) в текста, за да „представи“ емоции, да ги изведе „от невидимия и неуловим свят на духа във видимия, подлежащ на обективиране свят на физическите реакции“ (Апресян 1995).

В много тълкувания прагматичната информация може и да се спести, но тя обогатява познанието за употребата, използването на думата и подпомага разбирането ѝ, осветлява концептуализацията на понятието чрез нея, особено при наличие на синоними, които се различават именно по конотациите си.

Напр. смисловите нюанси на гл. *пъхам*, *мушвам* по отношение на синонима им *слагам* или на *пъхам се*, *мушвам се* по отношение на използваните за тълкуването синоними ‘изчезвам от погледа, скривам се’ се дължат на пресупозицията на говорещия, че действието в *пъхам*, *мушвам* е извършено по особен начин - *несъзнателно, набързо, внезапно или не на обичайно място* и поради това поставеното някъде нещо или отишлото някъде лице е неизвестно, *не може да се намери лесно*; действието в тези глаголи често е свързано и с оценка – обикн. неодобрение (*Къде се мушна това дете? Пъхнаха документите зад шкафа*). Такава пресупозиция е по-скоро модален елемент. Чисто синонимното тълкуване (*скривам се, изчезвам*) би обеднило познанията за думата, а уточненията в тълкуването *обогатяват прагматичната информация* и са желателни. Вследствие на общата неизясненост на разглежданото явление в РБЕ при тълкуване на *мушвам* и *мушвам се* липсват подобни уточнения, като е изяснена преди всичко основната част на понятието.

Посочването на *целта* или *обекта* на действието, както се каза, е съществен прагматичен елемент, който по-често *нюансира* употребите, без да променя значението. В други случаи обаче уточненията за *обекта* са по-значими, те се открояват като *семантични признаци* и са основание за отделяне на *вторични значения*. „Признакът, който е асоциативен и прагматичен в едно лексикално значение, става съществен и семантичен в друго“ – отбелязва Апресян (1974: 68). Напр. в *преборвам се* – ‘успявам да надделея, да победя’ от различен т и п са *обектите* на действието: 1) лица в схватка; 2) противник в сражение; 3) трудности, затруднения. Те са съществени за разграничаване на *семантиката* на глагола.

При гл. като *побеждавам* и редица негови синоними и близки по значение лексеми също се отделят вторични значения поради качествените различия в обекта на действието – враг, съперник в схватка, трудности, мисли или чувства и т. н.

От значение за диференциране на значенията въз основа на данни за конкретните условия за употреба на думата е и различният *субект* на действието. Напр. при гл. *научавам* е отделена като самостоятелна лексема употребата на думата в съчет. с възвр.-притеж. частица *си* (*научавам си*) по-

ради много специфичното значение 'научавам уроците си'. Метапрагматичната осведоменост свързва този глагол само със субект *ученик, учащ*. Той би трябвало да се конкретизира в този типичен случай ('За учащ') и да се обособи в структурата на речниковата статия. Също така при *блясам* следва да се уточни и обособи нюанс – за (субект) очи, *светвам* – за лице, *свивам се* – за сърце, *изтръпвам* – за човек или сърце, *ококорвам* – за (обект) очи.

Сходни лексикографски решения предоставят и местоименията за притежание *наш, мой*. Прагматичен елемент при тях се появява в употреби, където тези думи не изразяват реално притежание, а само подчертават връзка, общност на някакъв обект с говорещия. Но този елемент се преплита и с денотативни семантични признаци: напр. в употреби като *нашия век, в наши дни* – отношение към период от време, *по наше / мое време* – отношение към младостта на някого, *той е наш / мой човек, един наш българин* – трайни или временни близки отношения с говорещия и др. Тези допълнителни признаци формират различни значения.

Уточняването на *целта на действието* чрез контекста, става основание за разграничаване обикн. на семантични нюанси. Напр. в гл. *преброявам* същинската семантична съставка се ограничава до семите 'броя, изреждам докрай числа или броя количеството на предмети'. Това действие е винаги свързано с някакви обекти (пари, предмети, лица, животни и др.), но те не са съществени, за да се обособят с е м е м и. По-голямо значение има целта на действието, за да се отделят н ю а н с и: 'броя определено количество пари, за да заплатя нещо', 'броя хора и др. за статистическа цел'. Така е и при *пребърквам* ('бъркам някъде по всички възможни места, за да търся нещо ценно или укрито').

Прагматична добавка към значението за *целта* или *причината* на действието е необходима при обясняване на редица *фразеологизми*, особено възникнали въз основа на жестове (*потривам ръце, потупвам по рамото, свивам рамене* и под.). Съвременният тълковен речник – дори и с по-малък обем – би бил от особена полза при усвояване на езика от чужденци, ако обяснява и някои особености на националното поведение чрез речевата дейност, осъществявана посредством някои жестове.

Така напр. при гл. *потупвам* е уместно да се обособи употреба на израз като *потупвам по рамото* (при който има реално действие, а не преносно значение, което го фразеологизира) • Като жест (или: Жест) за изразяване на доброжелателство, приятелство, поощрение и др. При *потривам* • В съчетание със същ. б р а д а, к о с а. За извършване на същото действие обикн. с пари (банкнота) от начална печалба – като суверен ритуален жест за умножаване на печалбата, придобитото. • В съчет. със същ. р ъ ц е. Като жест за изразяване на задоволство. *Почесвам* • В съчет. със същ. в р а т, т и л, у х о. Като жест за колебание, смущение, напрегнатост, затруднение.

3. Значително се обогатяват семантичните конотации чрез *метафорично* нозоваване.

Напр. редица метафорични глаголи заедно с основното си значение предават смислови нюанси за състоянието на говорещия (*промърморвам, процеждам, запъвам се*), за отношението му към изказването (*избълвам, озъбя се*), за начина на изказването (*с готовност или без желание, едва-едва, небрежно, неуместно и под. к а з в а м* нещо) – напр. *подхвърлям, проронвам, предъвквам, тропвам, плесвам* нещо (казвам – *неочаквано, грубо, между другото*), *с приятен глас (изчуруликвам)* или обратно (*изръмжавам, изгруктявам, измучавам*) и т.н. В гл. *захвърлям* или *запокитвам* (дреха, книга, чанта) с е п о д с к а з в а небрежност или пренебрежение, състояние на недоволство или друга отрицателна емоция у субекта на действието или у този, който съобщава за него.

Добре би било подобни прагматични особености, мотивиращи използването именно на такива думи – синоними, да се уточняват в речниковото описание – както на тълковен, така и на синонимен речник. Информация за изразяването отношение или състояние на говорещия би била полезна за разбирането и трябва да бъде поднесена най-малко чрез обобщено определение за положителна или отрицателна оценка, настроение и под. Полските лингвисти Бартмински (1990) и Анушевич (1994) говорят за *когнитивни дефиниции* в речника, които са по-разширени и са ориентирани към знанията на носителя на езика, „средство за интерпретация на света, което включва езиково и културно релевантни за даден клас обекти признаци и отношения“ (Анушевич 1994: 115).

Речниковото тълкуване, разбира се, не може да включи всички знания и конотации на носителите на езика за съответното понятие, които са изработени в националната памет, нито пресупозициите и конотациите на говорещия в определен контекст. То е обобщено, типово знание не само за семантиката, но и за прагматиката на думата.

4. По-различен (и по-добре доловим) тип прояви на прагматиката в речниковата статия са някои *езиково-функционални* особености на пълнозначните думи – морфологични или синтактични ограничения, които обуславят съответния денотат (значение). Те също предопределят отделяне на значения, при които се посочват формалните особености на тълкуваната дума в такава функция.

Напр. гл. *кажжа* – само в св., в повел., в съчет с крат. местоим. форма *го* – за изразяване на предположение или възможност (*Кажжи го от срам, кажжи го от страх, той мълчеше.*), само в повел. – във функция на вмет. дума пред подчинено допълн. изр. за посочване на достоверност, приблизителна реалност на посоченото действие в подчин. изр. (*Вече, кажжи, че стигнахме.*).

При вторични значения на глаголите *меря* и *мисля* напр. (според РБЕ) също се явяват прагматично ограничени употреби – както синтактично или морфологично, така и с оглед на обектите на действието, негови цели и др.: *меря...3...//* В риторичен въпрос или след отриц. Не мога да сравнявам, да поставям нещо на едно равнище с друго подобно, тъй като второто безспорно превъзхожда първото. (*Къде може Х да мери знанията си с У! Ти не мери своите възможности с неговите.*); *мисля...10.* В повел. накл. с частици *м у, с и* – за изразяване на заплаха, закана. (*Ще те претърсим. Мисли му, ако намерим оръжие! Мисли си, ако закъснееш пак!*). Посочените ограничения и уточнения не са семантични, но това не е отчитано досега. Затова при тях е приложена форма за отделяне на семантични нюанси, с каквито употребите не бива да се изравняват. При *меря* има отбелязани и семантични признаци, както и при синонима *сравнявам* (Поставям нещо на едно равнище с друго, разглеждам едновременно две неща, за да ги съпоставя по някакви признаци), но освен това се проявяват и други, които идват от една пресупозиция, от знания, че сравняваните денотати не са равностойни. При *мисля* изобщо няма семантична информация, а само указания за функциите на думата при определен речев акт в съответна съчетаемост.

Подобен начин за речниково тълкуване, широко прилаган в РБЕ, отразява съществени данни за използването на думите в общуването както с оглед на съчетаемостта, така и на целите на говорещия и знанията му за обектите на речта, т. е. представя комуникативна информация.

5. Другаде смисълът се определя напр. от вариране, контекстуално разширение на изходната *вътрешна форма* в даден контекст или от *конотации*, които могат да се активизират в контекста или от някои конвенционални употреби на думата в определен период или социум.

Вътрешната форма, словообразователната мотивация на думата, отбелязана и от Кобозева (като друг тип проява на *смисъла*), безспорно внася смислови отсенки. Авторката се спира на думата *призвание*, мотивирана от смисъл (*зова*) ‘вътрешен зов, наклонност’. Чрез тези признаци значението на думата може да се допълни, „доосмисли“ (срв. напр. разликите между синонимите *жестоки / нечовешки / неимоверни* мъки, страдания, изпитания и др.), но съвсем не винаги. При дума като *безнадежден* пък вътрешната форма напълно покрива значението. Така че съотношението между вътрешна форма и значение може да се разглежда като отношение на *включване* (допълване със смисли), *съвпадане*, но и на напълно *изключване*, от което се определя и нуждата да се обърне внимание на смисловия елемент в нея или не.

6. Случаи на специфично осмисляне (и конотации) през определен период.

Такава функционална обремененост откриваме напр. в употребата на лексемите **другар** и **другарка** в социалистическа България, където те бяха натоварени с функция на всеобщо обръщение към членовете на това общество, независимо от възраст и социално положение. Лексикалното значение на **другар** е ‘човек, който е близък на някого, който е свързан с някого емоционално, професионално, житейски, в някаква ситуация или по някаква друга линия’. Обикновено в речниците по-конкретните прояви на тази връзка (това взаимоотношение) са основание за обособяване на различни лексикални значения, където се добавят семантични признаци (‘общуване, взаимно доверие, привързаност, преданост’; ‘обща работа, общи интереси и цели’; ‘съпругеска връзка’ и т. н.). Може да се спори дали тези по същество прагматични добавки за причини за взаимоотношението са семантични признаци на значението. Но безспорно прагматична е функцията ѝ в България на официално обръщение (вид речева дейност) през определен период от време, каквато равнозначните ѝ думи нямат (или имат много ограничено) в другите социалистически страни. Именно в България думите **другар** / **другарка** в определен период имат и определен прагматичен смисъл. В периода на демократичните промени тази функция съвсем аналогично се поема от думите **господин** и **госпожа**, при което тя „деформира“ употребата си в училищните среди, където придобива значение **учителят**, **учителката** или **нашият учител** (**учителка**). Тези функционални особености следва да се отбележат като употреба, а не като лексикосемантичен вариант (семема).

Подобен узуално утвърден специфичен прагматичен смисъл има също използването на определени думи и изрази за изказване на благодарност, поздрав, комплимент и под.

Напр. при гл. **благодаря** е отделена от глаголните значения употребата ‘непрех. само в 1 л. ед. и мн. за изразяване на благодарност: а) при отправена покана, предложение и под. – в знак на учтиво съгласие или отказ. б) при изказано поздравление, комплимент, знак на внимание, направена услуга и под.’ Тук използваната форма за обособяване на лексикално значение (чрез цифра) едва ли е най-уместна. Посочената специфична функция при дадени езикови условия следва да се уточни или като *употреба* към основното (1) значение, или – като частица, т. е. като отделна лексикална единица.

При друг случай – употреба на наречието **готово** ‘като отговор на предложение нещо да се направи, извърши – съгласен съм’ (РБЕ, т. 3) – също е налице прагматична функция – вид речева дейност. (Синонимна функция има и гл. **ставам** в 3 л. ед. ч. **става**). Но там тази функция е отделена от значенията като ф р а з е о л о г и з а ц и я, което едва ли е уместно.

Разбира се, лексикографското оформяне е отделен въпрос. Важно е самото подчертаване на такава прагматична информация. Освен семантично, то има също и важно културологично значение. В редица случаи е достатъчно само да се обособят, маркират отделни употреби или смисли и езиковите (лексикални или граматични) условия на проявата им или тяхната функция.

Напр. при наречие **право** в значение ‘през, по най-късото разстояние’ (действам) може да има уточнения на по-специфични употреби, които не променят смисъла: • С гл. гледам, стрелям. *Гледам право в очите. Стрелям право в сърцето.* • В сравн. степен. За усиление. *По тази улица ми е по-право към пощата.*

Докато развитието на значението на думата има по правило системен характер, някои употреби и допълнителни смисли имат нерегулярен, често и неезиков характер, свързани са с „актуална когнитивна ориентация на речево-мисловната дейност на човека“ (Новиков 2002: 84). Подобни контекстуални смисли невинаги имат място в речника.

В историята на своята употреба в българския език относителните прилагателни **европейски** и **американски** (както и производните наречия, които нямат качествено значение) са натоварени с положителни конотации – за **европейски** ‘добър, доброкачествен’, ‘изискан, културен, възпитан’ и под., които го противопоставят потенциално на **ориенталски**, **балкански**, **нашенски** (често с противоположни конотативни съставки); за **американски** (както и **американец**) – ‘почтен, благороден, достоен’, ‘свободолюбив’. Тези смисли на втората група думи (изчезнали в по-късните десетилетия) Ив. Вазов увековечава в своето повествуване в „Чичовци“: „*Хаджи Смион погледна обидно на Иванчо и му каза строго: – Господине, бъди американец, благородно. Подир една минута обаче гневът му мина и той прие да играят. – Но честно и почтено – прибави Иванчо... – Американски – издума Хаджи Смион*“; „– *Нито жена нито злато, нито сребро не правят човека благополучен в тоя свят, а знайш ли кое?*“ – срещаме в друг диалог на същото произведение. – „– *Знам. – Свободата. – Американски.*“

Тези конотации очевидно не са приети като релевантни, за да бъдат отразени в РБЕ, но те са показателни в регионално отношение и биха отразили една историко-психологическа информация, специфична за българите или за Балканския регион. Че посоченото противопоставяне е съществувало, макар и с обърната оценъчност – в полза на родното, подсказва само един текст от употребата на **европейски** („*Няма вече разните европейски дрехи с още по-разните европейски матери. Чуждото е изхвърлено навън, навсякъде господства нашето, „народното*““). Г. Кирков).

При **професионален** такава положителна конотация е обособила семема ‘висококачествен’: *професионална изработка.*

Така че при преценяване на прагматичната информация трябва да се отделя *лексикализираната, узуално утвърдената* от случайната.

Освен това необходимо е да се подчертае, че при разгледаните случаи за включване в речника на специфична допълнителна информация върху употребата на думите не става дума за *енциклопедична* информация. Наистина, прагматичните данни понякога се сближават с някои от познанията, отразявани в една енциклопедия, но все пак са твърде различни по характер, защото винаги *поясняват думата* в нейната употреба при общуването, а не – *определен денотат* по отношение на неговото използване, разпространение, история, получаване и т. н.

* * *

Във всички посочени дотук случаи прагматичната информация се отнася предимно до обстоятелствени или езиково-функционални, по-рядко – семантични уточнения на понятието и не е усложнена с емоционално-оценъчна.

В елементите на прагматиката, модуса (или „модалната рамка“) от всички автори се включват и *аксиологични* или *емоционални признаци*, свързани с оценката на даден предмет на изказването, с изразяване на отношение към него – положително или отрицателно, с одобрение или неодобрение по различни съображения или мотиви на говорещия. (Те се отбелязват от Кобозева като четвърти параметър на думата смисъл. Но ясно е, че тук става дума за конотации от друг, несемантичен тип).

Още А. А. Потемня се спира многостранно на категорията *оценка*, разглеждайки я не само в психологически, но и във функционален и културологичен аспект. Оценъчността е субективно-прагматична категория, на която са посветени много проучвания. Т. А. Ван Дейк определя оценката като когнитивен феномен, тясно свързан с практическата дейност на човека (Ван Дейк 1989). Н. Д. Арутюнова също я вижда като „най-яркият представител на прагматичното значение“ (Арутюнова 1988: 5). Използването на определена оценъчна дума подсказва, че говорещият „иска да каже“ нещо повече от диктума. За разбирането на това *нещо* е нужна метапрагматична осведоменост и от страна на говорещия, и на адресата на текста.

И Ю. Долник противопоставя „аксиологичните“ думи на „описателните“. Той говори за аксиологичен концепт, различен от семантичния, определяйки го като „мисловна схема за оценка, която обхваща две оперативни стъпки“ – 1. оценяващ субект и оценяван обект – с оглед на някакъв изработен в националното мислене оценъчен параметър – стандарт, представа за норма, мярка. Оценъчният параметър е количествено неуточнен признак или съвкупност от признаци. 2. аксиологична

реакция – оценяващият субект дава някакво предимство, преференция на нещо, което има някакъв признак, пред нещо, което го няма (Долник 2003: 41).

Съществено е разграничението, което авторът прави, отбелязвайки, че аксиологичният концепт има параметри, които го свързват в едни случаи със *съдържателната страна на думата*, в други – с *аксиологичната реакция*.

От втория тип са посочените по-долу случаи.

Напр. различен смисъл може да има (и да се разбере различно) прил. като *хубав* (или *добър*) в изрази като *хубава разходка*, *добра храна*, *добър другар* и под. С тези определения може да се изрази *положителна оценка* на определяемото заради различни негови качества с прагматичен характер и ефект за някого: *хубава разходка* = понеже е дълга и натоварваща, понеже е ободряваща и осигурява почивка, разтоварваща; понеже е свързана с интересни срещи или преживявания и под.; *добър другар* – понеже помага; понеже е верен, предан; защото общуването с него е приятно, има общност на интереси и вкусове и т. н. В тези случаи *значението* на прилагателните е едно и също, то не се променя, но различният „интенционал“ се дължи на конотативни и аксиологични признаци, благодарение на които в изказванията се реализира *различен смисъл*.

Подобна оценъчна конотация е напр. коментираният от Ю. Д. Апресян признак ‘пределност’ в думата *къс*, неприсъщ за антонима *дълъг*, въпреки че значенията на двете думи изглеждат същински, чисти антоними (противопоставени само по един *семантичен* признак) (Апресян 1974: 66). От оценката на пределността като *висока*, *значима* зависи съчетаемостта на думите и възможността да се каже за *р а з м е р* *съвсем къс* (ден, панталон), но не и *съвсем дълъг* (съчетанието е възможно обаче за *оценка* на *я в л е н и е*: *Това чакане ми се видя съвсем дълго*, т. е. прекомерно, повече от нормалното). Апресян си задава въпрос дали признакът ‘пределност’ е семантичен или синтактичен, без да може да отговори на него. Според нас, той *не е* същински семантичен признак, а конотативен, „недоосъзнат“, но потенциално значим, затова се отразява на синтактичните връзки. Той, разбира се, *не е* и синтактичен признак, а част от *виждането*, *знанието на говорещия* за такива параметрични признаци, което *не е* достатъчно осмислено в значението им и затова спада към прагматиката на знака, която може да се уточни в скоби или като обособена употреба към „пределното“ значение.

Оценката, както е известно, има два полюса – положителен и отрицателен. Тези полюси *не са* еднакви нито за различни говорещи, нито дори за един и същ в различно време и ситуация. Те са винаги относителни дори при оформена общоприета позиция на дадено общество по отношение на някои явления.

Оценката може да бъде качествена или количествена, отрицателна или положителна, а също – от друга гледна точка – експлицитна и имплицитна. В нейния обсег, според нас, се включва и т. нар. *експресивност*. (Известно е, че емоционалност, или емотивност, и експресивност обикн. се различават – срв. напр. Шаховски 1994).

Експлицитна оценка, експресивност изразяват голяма част от частиците и междуметията (*бе, ма, брей*) – т. нар. „малки думи“, разглеждани от ред автори (напр. Ю. Д. Апресян, Ст. Димитрова, Х. Ро Хауге и др.). Тези думи нямат денотативно значение и речниковото им определение съдържа само модална част – за изразяване на определена оценка или определено чувство, специфични за всяко изразно средство.

Част от модалния план на изказването са вметнатите и въвеждащите думи. Чрез тях се изказват определени прагматични подбуди на говорещия, напр. чрез въвеждащите думи – акцентира се на утвърждение в изказването, съгласие (*да, разбира се, право, истина, напротив*), на вероятност, възможност – положителна или отрицателна (*вероятно*), на емоция – положителна или отрицателна (*пази боже*), квалификативна емоция, мнение, назидание, досада, недоумение, съмнение, съжаление (*за съжаление, много важно, едва ли*), свързват се части на текста (*първо..., второ...*) и т. н. Подобни прагматични задачи имат вметнатите думи, които поясняват, уточняват информацията (*да кажем, тъй да се каже, тоест*), внасят емоционалност и оценъчност, акцентират нещо. Ю. Д. Апресян напр. специално се спира, освен на много комуникативно съдържателни езикови средства, на думите за отстъпка (от рода на *поне, все пак, даже, ако и да, дори и да* и под.), отбелязвайки, че отстъпителността не е в тяхното значение, че тя се проявява като м е т а д у м а (Апресян 1999: 24).

Форма за постигане на експлицитна оценка, експресия е *хиперболизацията* на признака, която може да се изтълкува чрез модални думи като *съвсем, много, в голяма степен*. Хиперболизацията може да се създаде с различни форми – експлицитни, като напр. удвояване на прилагателното (*нов-новеничък, гол-голеничък*) или имплицитни – напр. синоними на *красив* или *отличен* с ясна вътрешна форма, като *възхитителен, изумителен, изключителен, невероятен* и под. Преносната употреба на някои думи има за цел само експресия, усиляване или подчертаване на означеното, и реално ги лишава от семантични признаци – напр. в думи като *опасен, ужасен, велик, жесток* и др. (и съответстващите им наречия): ‘прен. разг. За изразяване на някакво качество, проявено в много висока степен’ (*ужасна жега, опасен хитрец, опасен купон, велик филм, жесток костюм* и под.). В такова определение би трябвало да се добави и експресията, която обикн. е свързана с много положителна оценка, възхищение. Но това не е намерило израз в статията на думата *опасен* напр., където посочената употреба е отразена

(неуместно) като отделно значение на думата. Лексикографското решение би трябвало да е аналогично на други употреби при думи, които са лишени (напълно или частично) от самостоятелен смисъл и служат главно за квалификация. Напротив, необходимо е да се посочи какъв тип е оценката или изразяваната емоция – положителна или отрицателна, тъй като преосмисленото използване на думите става предимно за изразяване на експресия.

Хиперболизация се постига в множество точно определени конструкции – напр. на предл. **с** в съчет. със същ. за период от време в мн. ч. **с часове, с дни, с години** и под. Такава количественоувеличителна употреба следва да се обособи, както и аналогична при **цял** в комбинирането на прилагателното в мн. ч. със същите съществителни (**цели дни, цели часове** и т. н.) В повечето случаи имплицитна хиперболизация се постига чрез метафора, напр. в гл. **пребивам се** (*да работя, да обяснявам, да търся* и т. н.), *както и в **пребит** ‘крайно изтощен и немощен’, **дъжд** (от конфети), **море** (от любов), **планина** (от книги).*

В РБЕ се използват няколко форми за отразяване на подобни сведения за оценка или оценъчна функция – нов ред без означение на употребата с цифра, която се използва при значенията, друг конвенционален знак (напр. ●), при което определянето на прагматичния смисъл на думата в такива случаи става чрез изречение, започващо със **За...** (*За изразяване... За означаване... и под.*).

Имплицитната оценка (често – експресивността) се съдържа в отношението към означения признак или предмет, изразено метафорично, с прозрачно словообразователно значение, обикн. чрез синоним на основно название, но и по различни други начини. По-горе бяха посочени редица подобни случаи на скрита оценка (**къс, добър** и др.).

Наречието–частица **вече** е лишено от чиста денотация. Неговите пресупозиции определят всички негови употреби в различни контексти. Напр. в текст *Чакам вече три часа* се подсказва неодобрение, емоционална пресупозиция, че някакво действие е прекалено продължително; в други случаи, освен голямата продължителност, се подсказва настъпване на нещо **добро** (*Вече завърших труда. Вече изкарах изпитите*) или в друг контекст – нещо по-скоро **недобро** (*Вече е късно за театър. Вече изпуснахме влака.*). Отбелязването в речника на значение на **вече** само ‘за означаване на голяма или прекалено голяма продължителност на действието’ е непълноценно, защото твърде много абстрахира употребата на думата от действителността, посочва само сигнификативни признаци. Без изясняване и на прагматичните възможности на употребата не може да се постигне адекватно описание.

Имплицитна оценка съдържа и предпочитанието към едни синоними в речта вместо други.

Известно е, че възприемането в един език на думи от други езици е нормално и редовно явление. Често към възприетите думи обаче негласно се изразява отношение чрез използването или неизползването им.

Принципната позиция за отстояване на родното и предпочитането му пред чуждото поражда *положителна* оценка на установената „родна“ или усвоена вече в езика заемка.

На това се дължи положителното отношение (на Ив. Вазов напр.) към названия като *усте, гърло, пролом* пред заетия синоним *дефиле* – *Искърски пролом*, а не *Искърско дефиле, планинско усте, гърло*, а не *дефиле*; днес „пожелателни“ са *контрол, инспекция, ревизия* (като утвърдени заемки), вместо *одит*; по-добра е *юноша* пред *тийнейджър; наблюдение, надзор, контрол* пред *мониторинг* и под. Смисълът на използването на родните думи вместо еднаквите по значение заемки е постигане на по-традиционна, национално идентична реч. Това е един тип „моделиране на света“ от говорещия и разкрива неговите езикови навици, култура или пък негово виждане, мислене по отношение на езика (както е напр. експлицитно при Вазов).

Но възможно е и обратното оценяване – като положително – на чуждото поради неговата по-голяма актуалност, връзка с модерни стереотипи, престижност (показател за образованост и владееене на чужд език и под.).

Подобен смисъл (в случая *основание, мотивация*) за осъвременяване и *дистанциране от предходни употреби* има налагането на думи като *офис* вм. *кантора, бюро; лизинг* вм. *изплащане* и др. В други случаи основание за използване и запазване на заемка се свързва с натоварването ѝ (като по-ново изразно средство) с по-голяма *интензивност* на признака (*супер* вм. *прекрасен, отличен; позитивен* вм. *положителен, пунктуален, прецизен* в срв. с *точен*), по-голяма *точност* и *еднозначност* и под.

Всичко това са оценъчни конотации, които влияят за употребата на думата, т. е. свързани са с нейния прагматичен „смисъл“. Но те невинаги могат да се отразят в тълковния речник. Някои автори изразяват скептицизъм по отношение на самата възможност оценката да бъде описана в метаезика (А. Баранов и Д. Добровольский). Такова скептично отношение рядко е оправдано, поне що се отнася до най-обобщено означаване на по-типичната оценка, съдържаща се в някои лексеми..

В реалната реч оценъчната съставка често е неотделима от семантичната. Свързаните с думата оценъчни представи и знания, които определят редица нейни употреби, в ред случаи стават причина за поява на нови (вторични) значения.

Апресян разглежда редица случаи на такива конотативни *смисли* на думи като *магаре* (безропотна и тежка работа – *работи като магаре*), *куче, кучешки* (същество с тежък живот без дом и храна (*кучешки живот, кучешки и условия, гладува като куче* и др.).

Тези преносни семемни следва да заемат съответно място в речника.

2. По-различни и по-забележими са *емоционалните* конотативни (прагматични) признаци.

Емоционалността (като лингвистичен термин по-добре емотивността) е проява на отношението на говорещия и безспорно се отнася към прагматичната информация. Тя често произтича от оценки като добро – зло, свое – чуждо, минало – бъдеще, ето защо се приема като част от по-общата категория *оценъчност*, но тя е свързана по-доловимо с израз на чувство и положително или отрицателно отношение.

По-определима е експлицитната емоционалност. Емоционално отношение към лица, явления или ситуации се съдържа в определени лексеми за изразяване на иронично, грубо, неодобрително, гальовно и др. отношение (напр. определения като *проклет* – възмущение (*Този проклет дъжд ни развали разходката*), *възхитителен* – възторг (*Гледах възхитителен филм*). Нареч. *чудно* във функция на възклицание съдържа емоционален признак – за израз на възхищение или на учудване) – и сближава функцията си с частица.

Огромна роля за създаване на емотивност има *метафоризацията*. Според Стивенсон метафората в известна степен се използва, за да отдели емотивния ефект на думата от дескриптивния (Стивенсон 1985: 149). Тя назовава асоциативно много по-богато съдържание от това, което синонимна дума означава чисто дескриптивно, ето защо точен „превод“, тълкуване на метафоричното значение е невъзможен, има само приблизителни интерпретации (Стивенсон 1985: 148).

Оценъчно-емоционални характеристики съдържат пейоративни преносни употреби, в които понятието съдържание е приглушено за сметка на конотацията и които съществуват като синоними предимно с цел да изразят емоция, за постигане на квалификация подобно на фразеологизмите (срв. *дрвник, пън, свиня, лисица, змия, магаре, баба* ‘страхливец, малодушен човек’ – за отрицателни квалификации на лица, *гълъбче, душица* и под. за изразяване на положително чувство). Тук няма обективни семантични признаци на означаемото, но всяко от тези названия-епитети поради субективни подбуди го квалифицира различно, внася различен *конотативен смисъл*, който трябва да се уточни. Заедно с това при поясняване на употребата на такива лексикални (или фразеологични) средства не е достатъчно да се посочи само новото осмисляне и функционално-стилистичната квалификация (предимно разговорност), но и емоцията, защото именно тя е съществена и обуславя новите смисли.

Богати са емоционалните възможности на *умалителните форми* с диапазон от положително чувство (нежност, гальовност) до отрицателно (ирония, пренебрежение). В редица случаи емотивната натовареност не

се уточнява и отбелязва при този тип думи (срв. в РБЕ), тъй като е строго контекстуална. Но при някои случаи на лексикализация с висока фреквентност оценъчно-емоционалната употреба би следвало да се отрази (*бечко*, *бечко* – гальов., *братленце* – умал. гальов., *Богородичка* (*Божията майка*) – гальов. Уместно е тя да се представя и при преносни употреби за квалификация, като *магаре*, *лисица*, *бонбон*, *ангел*, *слънчице*, *бонбонче* (за одобрение на човек или за възхищение, нежност и под.).

Емоционална натовареност в определени граматични позиции или форми придобиват ред пълнозначни думи, напр. *Млък! Марш! Убий ме* (*ако...*), *Убий те* (*ако...* или *заради...*), *Втасах я!* и мн. др., които могат да се открият в РБЕ. Тяхната емотивна, директивна или друга комуникативна функция и допълнителен смисъл обикновено не се пропуска в речника (особено в РБЕ), което го прави един от най-пълните български лексикографски трудове и в това отношение.

Емоционално-оценъчният характер на такива изразни средства се отбелязва синтетично с маркери за емоционалност (ирон., гальов., неодобр., грубо и др.).

Експлицитна емотивност съдържат много модални частици или междуметия (*ах*, *а-а*, *ехей*, словосъчетания като *да бе*, *хайде де*, *къде ти* и т. н.).

Отразяването на емоционалността в тълковния речник обикновено е по-последователно и еднотипно, тъй като това е една от най-ярките и недвусмислени прагматични категории. Така е и при друг тип прагматична информация – *функционално-стилистичните квалификатори* (*маркери*) в речника, с които настоящето изследване няма да се занимава.

* * *

Всеки нов научен подход (означаван днес и като „нова научна парадигма“) налага свои цели и изисквания към обекта си, към осветляването на неговата същност, както и към неговото моделиране, преценявани от друг ъгъл при други виждания. Когнитивният подход изисква от лексикографията обогатяване на лексикографския модел с повече познания за обекта, субекта или други пресупозиции при изказването. Намираме, че с това речниковото описание става по-задълбочено и силно, без да губи предимствата, които има като просто „тълкуване на (значението) на думите“.

Не е възможно тук да изчерпим разгледания тип метаезиков материал, който все повече привлича вниманието.

Изложените накратко характеристики на прагматичната информация показват обаче широкото място на когнитивните параметри в тълковния речник и особено – в РБЕ. Те са предусетени и въведени в концепцията на този лексикографски труд още преди развитието на прагмалингвистиката благодарение на стремежа към особено задълбочено, н е т р а д и ц и о н н о

за класическата лексикография вникване в семантиката и употребите на лексико-фразеологичните единици. Засега речниците, които отразяват прагматична информация, не са много. Известен преглед на този въпрос прави Долник, като съпоставя дефинирането на основното значение на лексемата *хайвер* в няколко английски речника. Само в един от тях е допълнено, че тази храна се поднася като *вкусен деликатес предимно като ордьовър*. Според словашкия автор, за нея обаче може да се посочат още редица прагматични характеристики (като храна, показваща лукс, богатство и т. н.).

Високо трябва да се оценят установените в РБЕ няколко форми на тълкуване на много типове думи с прагматични характеристики, особено непълнозначни, като частици, междуметия, модални наречия и др. или на специалното оформяне на употребите и функциите на пълнозначни думи с чисто прагматична информация (означавана при определена ситуация или с определена цел, както и в различни комуникативни и синтагматични условия). Разбира се, възможни са и други форми за осветляване на подобни данни. Апресян напр. вижда евентуалното място на конотациите в отделна (прагматична, конотативна) част на речниковата статия (Апресян 1974: 68), но отбелязва място на модалната рамка и в границите на статията. (с. 69). Сходно е виждането на А. Вежбицка. Но следва да се подчертае, че появата на когнитивния подход и на изискванията на прагматичната лингвистика не са в дисонанс с досегашната практика на българския академичен речник, а до голяма степен в унисон с нея и само могат да я задълбочат и обогатят.

Разбира се, поради недоизясненост на въпроса за прагматиката на речника и поради известните на науката трудности при разграничаване на семантичната и прагматичната информация в работата по тълковните речници (включително и РБЕ) има и непълноти или противоречия, като:

1. В редица случаи данни за прагматиката на денотата или реализацията на значението се избягват или се представят ограничено, вероятно под влияние на определени лексикографски позиции да се тълкува преди всичко понятийната страна на сигнификата. С оглед на повишената познавателна стойност на речника и на съвременните антропоцентрични тенденции в езикознанието, днес такова виждане е неприемливо. Прагматичният елемент трябва добре да се осъзнава и да се отбелязва.

2. Неизбежно е прагматичната информация да не се различава винаги от семантичната. При повечето пълнозначни думи прагматиката по принцип (но невинаги) не би трябвало да бъде основание за обособяване на значения.

3. Слабост е непоследователното представяне на еднотипни комуникативни признаци. РБЕ има обмислени форми за случаите на прагматична информация (без този въпрос да е разглеждан специално), но в процеса на

работата се установяват и нови, които понякога не намират подходящото си място в статията.

Надяваме се, че търсенето на лексикографския аспект на прагматиката на лексемите и отделянето на нови случаи на прагматично значение в речника ще го направят по-богат източник на познания и база за ред изследвания на езика.

Цитирана литература

- АНУШЕВИЧ 1994: J. Anusiewicz. *Lingwistyka kulturowa: zarys problematyki*. Acta Universitatis Wratislaviensis, № 1672, Wrocław, 1994.
- АПРЕСЯН 1974: Ю. Д. Апресян. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва, 1974.
- АПРЕСЯН 1988: Ю. Д. Апресян. Типы коммуникативной информации для толкового словаря. В: *Язык: система и функционирование. Сб. научных трудов*. Москва, 1988, с. 10–22.
- АПРЕСЯН 1995: Ю. Д. Апресян. *Интегральное описание языка и системная лексикография. Избранные труды, т. 2*, Москва, 1995.
- АПРЕСЯН 1999: Ю. Д. Апресян. Уступительность в языке и слова со значением уступки. *Вопросы языкознания*, 1999, № 5, 24–44.
- АПРЕСЯН 2001: Ю. Д. Апресян. Значение и употребление. *Вопросы языкознания*, 2001, № 4, с. 3–22.
- АПРЕСЯН 2003: Ю. Д. Апресян. Имплицитная агрессия в языке. www.dialog21.ru/Archive/2003/Аpresian.
- АПРЕСЯН 2005: Ю. Д. Апресян. О Московской семантической школе. *Вопросы языкознания*, 2005, № 1, с. 4–16.
- АРУТЮНОВА, ПАДУЧЕВА 1985: Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева. Истоки, проблемы и категории прагматики. В: *Новое в зарубежной лингвистике, вып. XVI. Лингвистическая прагматика*, Москва, 1985, с. 3–42.
- АРУТЮНОВА 1988: Н. Д. Арутюнова. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва, 1988.
- БАЛИ 1965: Ch. Bally. *Linguistique générale et linguistique française*. Berne, Francke, 1965.
- БАРАНОВ, ДОБРОВОЛЬСКИЙ 1998: А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. Внутренняя форма идиом и проблема толкования. В: *Известия РАН, СЛЯ*, т. 57, 1998, с. 36–44.
- БАРТМИНСКИ 1990: J. Bartmiński. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In: *Językowy obraz świata*, Lublin, 1990, с. 25–31.
- БАЦЕВИЧ, КОСМЕДА 1997: Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. *Очерки по функциональной лексикологии*. Львов, 1997.
- БОЯДЖИЕВ 1981: Ж. Бояджиев. *Език и общество. „Наука и изкуство“*, София, 1981.
- БУЛОН 1990: S. Bullon. The treatment of connotation in learners' dictionaries. In: *BudaLEX '88 proceedings. Papers from the 3rd International EURALEX Congress, Budapest, 4–9 September, 1988* (Т. Magay, J. Zigány Eds.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, pp. 27–33.
- ВАН ДЕЙК 1989: Т. А. Ван Дейк. *Язык. Познание. Коммуникация*. Москва, 1989.
- ВЕРШУЕРЕН 2001: Дж. Вершуерен. Заметки о роли метапрагматической осведомленности в использовании языка. *Критика и семиотика*, 2001, № 3–4, с. 85–105.

- ВУЧЕВА 2006: Е. Вучева. Един интегрален модел на речта: равнища, единици и категории. Поглед към лингвистиката на речта. Унив. изд. „Климент Охридски“, София, 2006.
- ДИМИТРОВА 2004: Ст. Димитрова. Език и манталитет. В: Език и манталитет. Военно издателство, София, 2004, с. 9–43.
- ДОЛНИК 2003: J. Dolník. Lexikologia. Univ. Komenského, Bratislava, 2003.
- ЕЗИК И МАНТАЛИТЕТ 2004: Език и манталитет. Военно издателство, София, 2004.
- ЕЗИК И ИДЕОЛЕКТ 2006: Език и идиолект. Военно издателство, София, 2006.
- КАСАБОВ 2006: Ив. Касабов. Граматика на семантиката. Унив. изд. „Климент Охридски“, София, 2006.
- КОБОЗЕВА 2000: И. М. Кобозева. Две ипостаси содержания речи: „значение“ и „смысл“. www.philol.msu.ru/articles/kobozeva/imk-2000-znach_smysl.doc, с. 1–81.
- ЛАЙЪНС 1990: J. Lyons. Sémantique linguistique. Paris, 1990.
- МЕЙ 1993: J. Mey. Pragmatics. Oxford, 1993.
- МОРИС 1983: Ch. W. Morris. Foundations of theory of signs. Chicago, 1938. Рус. прев. Основания теории знаков. В: Семиотика. Москва, 1983, с. 62–70.
- НАГУРКО 2003: A. Nagórko. Tendence w sferze pragmatyczno-stylistycznej. In: Komparacja współczesnych języków słowiańskich. 1. Słowotwórstwo/Nominacja. Opole, s. 189–197.
- НОВИКОВ 2002: А. Л. Новиков. О контекстуальном смысле слова. Филологические науки, № 5, с. 62–88.
- НОВОЕ в зарубежной лингвистике, вып. XVI. Лингвистическая прагматика, Москва, 1985.
- ПАДУЧЕВА 1985: Е. В. Падучева. Высказывание и его соотносительность с действительностью. Москва, 1985.
- ПОТИЕ 1993: V. Pottier. Sémantique générale. Paris, 1993.
- РАЙНОВ 1995: В. Райнов. Персонализъм – психобиология и езикова прагматика. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, София, 1995.
- РБЕ: Речник на българския език (многомоен, излезли т. 1–12.). Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“ и ЕТ „Емас“, София, 1977–2006.
- СОЛДАТОВ 2001: Б. Г. Солдатов. К вопросу о соотношении семиотики и лексикографии. Филологические науки, 2001, № 5, с. 60–69.
- СТИВЕНСОН 1985: Ч. Стивенсон. Некоторые аспекты значения. В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XVI. Лингвистическая прагматика, Москва, 1985, с. 129–154.
- ФИЛМОР 1981: Ч. Филмор. Дело о падеже. В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. X, 1981, с. 369–495.
- ХЕНИГСВАЛЬД 1996: Г. М. Хенигсвальд. Полисемия: взгляд историка. Вопросы языкознания, 1996, № 5, с. 3–6.
- ЧЕРМАК, БЛАТНА 1995: Fr. Čermák, R. Blatna (eds.). Manuál lexikografie. Jinočany, 1995.
- ШАХОВСКИ 1994: В. И. Шаховский. Типы значений эмотивной лексики. Вопросы языкознания, 1994, № 1, с. 20–25.